

**20. YILLÄR ÖZBEK VAQTLI
MATBUATIDÄ TÜRKÇÄ SÖZLER,
GRAMMATİK ŞAKLLÄR VÄ
ULÄRNİNG QOLLÄNİŞİ**

PROF. DR. ABDURAZİK REFIYEV

20. Yıllär Özbek vaqtlı matbuatidä näfaqat Oğuz Lähcäsi(**äsasän Türkçä**)gä xas sözlärni, bälki oşä vaqtdä matbuat tilidä işlätilgän bä'zi grammatik şakllärni, bu tilgä xas fonetik xususiyätlärni, hättaki gäp qurılışlarini häm uçrätämiz. Biz diplom işimizdä Türkiy Tillärgä (**Tatar, Azärbäycan vä b.**) xas özgärişlärni Türk Tili misalidä aldik(**mäsälän, -gan-äm! -m**).

-Ğan affiksi 20. yıllär vaqtlı matbuatidä fäal iste'maldä bolgäni haldä, bu dävrägä kelib hazirgi Özbek Ädäbiy Tili leksikasidän çıqıb ketgän, ämma uşbu grammatik şäkl Xaräzm Şeväsidadä hazirdä häm-ğan tärzidä saqlänib qalgän (**al-ğan, barğan**).

Azärbäycan Tiligä xas -äm! -m grammatik şakllärni häm bu дәvr әdәbiy häyatidä keng tarqalgän bolib, şaxs-sanni bildirgän:

Bin äyşimni qıuräm hädgä birginä ğaşğä...

(**Ä. Ävlaniy**).

veya

Äğärçi baxti qarayäm, ki heç ğam çekmäm...

(**Ä. Ävlaniy**).

käbi misallärni keltirib ötiş mümkin.

Uşbu дәvr әdәbiy tilidä Türk Tili gäp qurılışigä oxşatışlar häm änçä uçräydi: Şäbpäräk qanati käbi mütävalli häräkätlänib turmuş yelpağıçgä här zäman döhüb eng çuqur vä mütähäyyiranä bir fikr ilä baqıb beçarä fäyläsüf äslabir şäy änglämäyor edi (**Behbudiy “Aq yelpağıçli Çinli Xatın”, 51-b**)

Quyida biz 20. yillär matbuatida vä uşbu dövr ädäbiy häyatida işlätilgän, Osmanli Türkçädän Özbek Ädäbiy Tiligä özläştirib alingän bä'zi sözlär, birikmä-lär vä grammatik şaakllärgä toxtalib ötämiz. Şuni häm e'tibargä aliş keräkki, bu dövrdä mümtaz ädäbiy tilimizgä özläşib ketgän Äräbiy vä Farsiy söz vä birikmä-lär näfaqat Özbek Tilida, Türk Tilida häm fäalläşib ketgän edi.

20. yillär vaqtli matbuat näşrläridä vä ädäbiy häyatida qollänilgän Türkçä sözlärni M. Behbudiy, Ä. Ävlaniy, Ä. Fitrat, S. Äcziy, Çolpan käbi mä'rifät-pär-vär ziyalilärimizning äsär-läridä körib çikamiz. Bu leksik birlik-lär qaysi söz or-nida qollänilgän, ulärning ekvivalenti barmi vä, nihayät, ulär qandäy yäsäl-gän degän sävallärning kelib çiqışı täbiy. Biz öz işimizdä änä şu sävallärgä cävab berişgä häräkät qilämiz.

Mä'lumki, oşä dövrdä Türk Tilidän cüdä köp sözlär özläştirib alingän. Änä şulärdän biri "köy" sözidir. Türkçädä "köy" sözi "qışlaq"mä'nasini bildirädi. Behbudiy özining "Aynä jurnalida näşr etilgän "Säyahät Xatiräläri"¹ namli ma-qaläsida "köy"sözini" qışlaq"mä'nasida işlätädi

"Yänä bir neçä köylärni ötär edük, aftar yatib, här nimärsä közdän ğayib boldi"(71-b).

Bu yerdägi "köylär" sözi Türkçädä "köyer" tärzidä qollänilädi, çünki Türk Tilida özäkkä affiks qoşilgänida, bä'zi istisnalärni hisabgä almägändä hämmä vaqt sözdägi ünlilärnig qalın yaki yumşaqliğigä qarab, yä'ni singlarmonizm-gä äsaslängän haldä qoşilädi. Älbättä, fäqat äyrim istisnali hallärginä bundän müs-täsnadir. Uşbu hadisä Gğız Tilläri üçünginä xas bolgäni säbäbli, Özbek Tiligä Türkçädän söz özläşginida, tavuş uyğunligi hadisäsidadän çetgä çiqilib, söz Ö-zbekçä täläffuzgä masläb berilädi vä qollänilädi. Buni yuqaridägi misaldä häm kördik. Äslidä "köy" sözigä -lär affiksining yumşaq variantil -ler qoşilişi keräk edi. Bundäy sözlär qatarigä oşä dövr matbuat sahifäläridä tez-tez uçrüb turädi-gän ev (ev), äfändi(efendi), birinç(pirinç) käbi özläşmä-lär häm kirädi.

1 Behbudiy, Säyahät hatiräläri, "Aynä" jurnalı, 1914,40.san.

Türkçädä “äfändi”(efendi)sözi “cänab” mä’nasini bildirädi, ämma Türk Tilidä “äfändim(efendim)sözi barki, undägi –m grammatik körsätkiçi egälik mä’nasidä bolış bilän birgä ikkinçi mä’nani häm täşiydi. Bu mä’na Türk sözläşuv tiligä köprak xasligi bilän äcrälib turädi, yä’ni “äfändim” ikkinçi bir şaxsgä müracäät mä’nasigä häm egä. Uşbu söz änä şü xususiyäti bilän änglämägänlik, häyrätläniş, soraq mä’nalärini beräälädi:

“İşçilär fakültetinä yazılğan äfändilärning uşbu täinlänmiş saätdä darilfürünün binasidä hazır bolmaqläri qat’iy süratdä täläb qilinur” (İştirakiyün, 1920. 10. 02).

Uşbu misaldän körinib turibdiki, “äfändi”sözi Özbek Tilidä birinçi mä’nadä işlätilib, undä Oğız Tillärigä xas bolğan bir neçä grammatik körsätkiçlär häm mävcud. Bu grammatik körsätkiçlärgä esä keyinraq toxtälämis.

“Soqaq”(sokak) sözi Türk Tilidä köçä, öydäk mä’nalärini bildirädi. Uşbu söz Özbek Tilidä häm uçräydi:

“Suvlär sepüllüp soqaqı bari

Dört mädräsä vardur ändä bärpa”

(S. Äcziy “Mir’ati İbrät”)²

“Soqaq” sözidä egälik affiksi qoşilsä, ikkinçi boğındägi tavuşı yümşaq ğ (ğ) gä äylän”di. Yä’ni(sokağl, sokağım, sokağın) kabi. Bundäy tavuş özgärişining bütünläy äks tamanini ÖzbekTilidä körişimiz mümkin. U Türk Tilidägidäy egälik affiksi qoşilgänidä emäs, bälki cönäliş kelişigi qoşilgänidäginä (yaki sıfätdeş qoşımçäsi qoşilgänidä)sadır bolädi: Bağ-baqqä, tağ-taqqä; -Sigirmi sağ! Vay, saqqan süting fäqat şuginämi?!; Hämmäni yığing! Yıqqan adämläringiz şü yergä keläversin və häqaza misallärni keltiriş mümkin.

San söz turkumigä aid “dört”(dört)sözi Türk Tilidä sıfätning bir körinişi sıfätidä örgänilädi, çünki Türk Tilidä älahidä san söz turkumi mävcud emäs, u fäqat sıfät deb yürütülädi. Ulär qatarigä yürütülädi, bu esä Özbek Tilidägi tüb sanlärgä toğri kelädi.

2 S.Äcziy.Mir’ati İbrät !!Milliy Uyğaniş, Taşkent,Üniversiteti, 1993,97-b.

“Bar”(var) sözidä esä Oğız Tillärigä xas fonetik xususiyätini körämiz, u äslidä “bar” şäklidä işlätilädi vä mävcudlik mä’nasini bildirädi. Bu sözgä kesimlik qoşimçäsi –dir ning klassik variantı –dür qoşilgän vä tä’kidläş mä’nasini küçäy-tirgän.

20. yıllar vaqtlı matbuat tilidä uçrüb turädigän “öksüz”(öksüz) sözi Türk Tilidä “yetim”, “kimsäsiz” “täşländik” mä’nalärini ifadäläydi:

“Mänä şuning öksüz, yoksul könglini

Kötärmäk –çün gözällärgä teğışdir”

(Fiträt “Şair”, 31-b.).

Yuqaridägi misaldä häm şair änä şu mä’nalärni yänädä börttirib, köçäy-tiriş üçün “öksüz” sözidän keyin “yoqsul” sözini ketmä-ket keltirädi. “Yoqsul”(yoksul) kämbäğäl, beçarä demäk. Fiträt “öksüz” sözidän faydälängändä Türkçädägi singarmonizm hadisäsini buzmäydi, yä’ni şair bu sözni “öksüz “(öksüz) Tärzidä häm berişi mümkin edi. Söznin özi özakni täşkil qılğanlığı üçün uning fonetik tüzilişi äsl halidä berilgän. Äğär ungä affiks qoşilgänidä bu hadisädän çetgä çıqılışı mümkin edi, yä’ni söz öksüzlere(öksüzlere) tärzidä bolmäy, öksüzlärä tärzidä işlätilär edi.

Türk Tilidä “cocuk(çocuk)sözi “yaş balä” mä’nasini berädi. Ä. Ävlaniy”Mäktäb Haqındä” mäqäläsidadä bu söz täläffuzini Özbek Tiligä masläştirär ekän, uni Türkçäsigä “çocuq”deb bermäy, “cocuq” tärzidä işlätilädi:

“Ümidim şul, cocuqlar, üzmäsänglar payi mäktäbdän”

(Ä. Ävlaniy “Mäktäb Haqındä”)

Bu yerdä şair tavuş älmäşiniş hadisäsigä riayä qıladi-cärängsiz ç tavuşı cärängli ç tavuşigä özgärädi. Formä yäsavçi –lar affiksi “cocuq” sözigä qoşilib, köplik mä’nasini ifadälägän. Şuni häm älahidä tä’kidläş keräkki, formä yäsavçi –lar köplik affiksi bu дәvr әdәbiy tilidä xuddi hazirgidäy köplik mä’nasidän taşqarı taxmin, naanıqlıq(1917. yıllardä yüz bergän edi), mä’nani küçäy-tiriş, tasviriylikni aşiriş(cimginä külip baqışlari bar edi), hürmät(Atämlärgä äyting) vä başqa köpläb mä’nalärni häm ifadäläb kelgän.

Endi quyidägi misalgä e'tibar qıläylik:

Köçäläriğa və hər hər yerğa limonat və növ' lüziz muzlik şərbät dondurmälär köp bolip, kättä bir qadähi ikki tiyindür

(Behbudiy "Sayahät Xatiräläri", 99-b)³

Türk Tilidä "dondurmä" (**dondurma**) sözi "muz qaymaq"mä'nasini ifadəläydi. Türkçädä "donmak", yä'ni savuk qatmaq, "muzlämaq" fe'li mävcud bolib, "dondurmä" sözidägi **-ma(-ma)** affiksi Türk Tilidä fe'llärdän häräkät atläri (**yazma, gitme, geçme**) hasil qılış bilän birgä, bu fe'l äşya närsä namini häm bildirädi və at, sıfät şaklidä qollänilädi. Dondurmä (**dondurma**), kavurma (**kavurma**) dolmä (**dolma**), içmä (**içme-içimlik**). Özbek Tilidä esä bu hadisäni "dimlä" (**buyruq fe'li**)- "dimlämä" (**at**), "sür" (**buyruq feli**)-"sürmä" (**at**) misalläridä ucrätışimiz mümkin.

20. yillär vaqtli matbuat tilidä özimiz bilgän "suv" sözi işlätilgänki, yazuvki və şairlärimiz bu sözdän grammatik özgärişlär bilän faydälängänläridä uni Oğız Tillärigä xas tärzdä işlätilgänlär:

"Ming külfät ilä mävqifğa (bekätgä) yetib temür yol ilä aqşam yänä mä'dän suyğa yutdim"

(Behbudiy "Saayahät Xatiräläri", 63-b)⁴

Özbek Ädäbiy Tilidägi "suv" sözi Türk Tilidä "su"(su) tärzidä qollänilädi və ungä egälik bildiruvçi affikslär qoşilsä, bu bir boğınli sözgä bittä yumşaq **y(y)** tavuşı arttirilädi və öz-özüdän "su" sözi 2 boğınli şaklgä kirädi: Suyu, suyum, suyun.

Köpginä yazuvçilärimiz iş-häräkätning birar tamangä yaki mäkanğä yönälgänligini änglätiş üçün oşä dövr tilidä fäal qollänilgän cönäliş kelişigi affiksi **-ğa** dän faydälänişgän. Şu orındä äytiş keräkki, tarıxan cüdä eski Türkiy Tillärgä xas bolgän bu kelişik 20. Yillär Özbek Ädäbiy Tilidä näfäqat **-ğa** tärzidä, bälki häzirgi ädäbiy tilimizdä mävcud bolgän cärängsiz varianti **-kä** hämdä **-gä, -qa, -a**

3 Behbudiy, Cäyahät Xatiräläri. "Aynä" jurnalı, 1914, 47-San.

4 Behbudiy, Säyahät Xatiräläri. "Aynä" jurnalı, 1914, 37-san

-nä affiksləri arqali häm ifadälängän: munğä, şimalä, qurbanlıqqa, evinä vâ başq. Keyingimisalimizdä esä “suv” sözigä egälik affiksini qoşış bilän özäkkä yumşaq y (y) yavuşi qoşilib, sözning grammatik tärkibi özgärganini körämiz:

Ul quruq tar edi, çıqalmöz edi,

Tülkining baxtigä suyi az edi”

(**Ä. Ävlaniy “Tülki ilä cerkä”, İ. Krilovdän tärç.)**

Körüb turgänimizdäki, “suvi” sözi “suyi”(suyu) tärzidä Türkçä (u) tavuşi hisabigä özgärişgä uçradı. Şuni Tä’kidleş lazimki, Türk Tilidägi (y) tavuşi faqatginä ünli bilän tügägän sözlärgä qoşilib kelädi: masayı, odaya, öğleyin. Bu tavuş hâr daim tüşüm, cönäliş. qaratqıç kelişiklärdän aldın kelädi.

Mä’lümki, “dağ” sözi (dağ)Özbek Tilidägi “tağ” sözining Oğız Tillärigä xas fonetik körinişidir. Çünki Oğız gruppasigä kiruvçi köpläb sözlär cärängli tavuşlar bilän başlanädi: Kel-gäl, ket-get, tört-dört, tamaq-damaq vâ şu kâbilär:

“Şarq ilä cänub ilä simalä

Dağlärdä xıram edär ğazadä”

(**S. Äcziy “Mir’ati İbrät”, 97-b.)**

“Xıram edär birikmäsidägi “etmaq” yardımçı fe’li Türk Tilidä tavuş özgärişigä uçrâb, bâ’zi affikslär qoşilgänidä etmek äsl körinişdän eder, edeyim, edelim, ediyorum vâ häqaza şakllärgä kirä alädi. Bu Özbek Ädäbiy Tilidä “qılädi, qıläyin, qıläylik, qılämän” tärzidä işlätilädi. Şuningdek, birikmädägi “etmaq” fe’li Türk Tilidägi birleşik fiil tärkibidägi kiruvçi yardımçı fe’l hisablänädi: Yardım et-, telefon et-, arz et-, sevk et-. Bu yardımçı fe’li Türk Tilidä at yaki fe’li söz turkumigä mänsüb sözlärdän keyin kelädi. Özbek tilidä bu birikmä äynän “xıram etär, xıram qıl” yaki “xıram”äylä” tärzigä qollänilädi vâ Özbek Ädäbiy Tilidä xuddi Türk Tilidägidäy atlärdän keyin işlätilädi: naz et, mäcbur qıl, zar äylä, baxtli qıl.

1920. yıllär Özbek matbuati tilidä äncä fäal işlätilgän cönäliş kelişigi affiksinin Oğuz Tillärigä xas –ä(-nä) şakllärining keng qollänilişi şuni körsätäki, bu dävır tilidä näfaqat sözlär vâ birikmäler, bälki affikslär häm äncä özläşib ketgän.

Yuqarıdägi misallärimizdägi “şimalä” sözini aläylik. Sözdägi -a affiksining дәvr tilidä qollanış xususiyätı vä uning qaysı tilgä mänsublıgı Türkolog alimlärimiz tamanidän izahläb berilgän. Sözlär ündaş bilän tügägändä -a ünli bilän tügägändä -nä tärzidä qollänilädi. Bu affikslär äsasän almaşlărdän vä egälik qoşımçäsinı algän sözlărdän keyin qoşılädi.⁵ Misal sıfätidä bu дәvr matbuatidä köp işlätıl-gän bizä evinä kimä yaşlărä diqqatinä kăbi sözlărni keltirişimiz mümkin:

“Bir danäi la’l bir imarät

Räşki verä la’l evinä ğarät”

S. Äcziy “Mir’ati İbrät;96-b.);

Eski Türkiy söz bolgän “ev”(ev), “üy”, “cay”, “başpänä” mä’nalärini ifadäläydi. Äslidä “üyigä”(evinä)sözi Oğuz Tiligä xas grammatik körinişdä 20. yillär matbuati vä ädäbiy häyatidä eski söz bolışıgä qaramäy cüdä fäal qollängän. Çünki bu söz oşä дәvrdä vä hazır häm Türk Ädäbiy Tilidä cüdä sämārälı köp qollänilgän söz hisablängän.

“Ver” (**ver**)sözidägi Oğuz Tillärigä xas fonetik xususiyät häm bu sözni ädäbiy tilimizdägi “ber” sözi bilän çağıştırgän dä yäqqal közgä täşlänädi. Bu söz näfaqat Türk Tili, bälki başqa qardaş Türkiy Tillärdä häm köp qolläniluvçi sözdür. (**Azärbäycan Tilidä -vär Türkmän Tilidä -vör, Tatar Tilidä -bir, Xaräzm Şeväsüdä -vär vä başq.).** Misallärimizdägi “verä” sözi ädäbiy tilimizdägi “berär” sözining Tatar Tilidägi -a umumzäman affiksini qoşış näticäsüdä hasil qıl-gän Oğuz Lähcäsügä xas körinişdir. 20. yillär ädäbiy tilidä -ä cönäliş mä’nasini bildirädi. Şu bilän birgä u Oğuz gruppasidägi Tatar Tilidä bärçä fe’l zämanläri-gä teğışli häräkätlärni ifadäläydi. Uşbu affiks Türk Tilidä -r / -ar / -ir tärzidä ifa-dälänädi vä bu affikslărdän keyin faqat şaxs qoşımçäläri qoşılädi. Umumzäman affiksläri Türk Tilidä geniş zaman ekleri deb yürütilib, ulär iş-häräkät, hadisälär-ning bärçä zämandä bəcärişini vä bu bärçä zämangä teğışlilik sınırsız zaman (çegäräsiz zäman) dey:!lädi:bekle+r, sor+ar, gör+ür.

5 Kärimov Ğ, Sovet Dävri Özbek Ädäbiy Tili Täräqqiyati, T.1985.

Demak, misalimizdä keltirilgän “verä” sözini keng zämandä tüşüñib, “berär” tarzid” qolläymiz. Öz ornidä şuni häm tä’kidläb ötiş keräkki, *-är* affiksi hazirgi Özbek Ädäbiy Tilidä fe’llärning umumzämanini ifadäläş bilän birgä, ehtimallik, ikkiläniş, güman mä’nalärini häm bildirädi.

Türk Tilidä “qasaba” sözi (**kasaba**) “şähärgäçä” mä’nasini ifadäläydi. Uşbu dävr matbuat tilidä “qasaba” sözini häm tez-tez uçrätışimiz mümkin:

“İstanbul boğazining Avrupa tərəfidägi mäşhur köy və qasabaläri uşbu-dir:...”

(Behbudiy “säyahät Xatiräläri”, 83-b)⁶

“Qasaba” sözi Eski Türkçä söz bolib, u mä’lüm vaqtlärdä än’änäviy Özbek Tilidä vä mümtaz ädäbiyatimizdä keng qollänilgän. Hazir häm mä’lüm tarixiy dävrni yaritiş maqsädidä bu sözdän (arxaizm sıfatidä) faydälänilädi. Usmanli Türk, şuningdek, hazirgi Türk Tilidä häm cüdä fäal qollänilädigän “täräfindä” sözidägi *-n* (n) affiksi daima 3. Şaxs egälik qoşimçäsüdän keyin kelädi vä Türk Tilidä *zämür n’si* (yä’ni almaş-n’si) deb yürütülädi. “Avrupa täräfindä” birikmäsi änä şu tarixiy *-n* affiksi arqali teğışlilik, egälik mä’nalärini ifadäläyapti. “Täräf” (**taraf**) sözi Özbek Tilidä mävcud, ämma unçälik fäal qollänmäydi, çünki köp-raq uning ekvivalenti (**varianti**) bolgäntaman sözidän faydälänädi. Türk Tilidä esä bu sözning işlätiliş dairäsi äñçä keng. Bu yerdä “Avrupa täräfindä” birikmäsidägi *-n* affiksining berilişi Oğuz Tillärigä xas grammatik özgäriş hisablänädi.

“... här qa sindä diniy mäharäbä, din üçün täläş, dinin başqalärğa qabul et-diriş öyi köz aldındä tura.”⁷

Uşbu *-n* ündaşi tilşünaslikdägi “vstavoçnoe” (**qoyilmä, kiritmä**), yä’nide-yärli hämmä zäman kelişikläri dairäsidä söz vä kelişik qoşimçäläri ortäsüdä yazılış yaki qoyilişi bilän häm harakterlänädi. Uşbu tavuş qadimiy Türkiy Tildä mävcud bolgän 3. şaxs birlikdägi egälik qoşimçäsining songgi elementidir.⁸

6 Behbudiy, Säyahät Xatiräläri. *Aynä* jurnalı, 1915,13.san

7 *Yängi Şarq* gazetasi, 1.07.1919 y.

8 Kärimov Ğ., Sovet Dävri Özbek Ädäbiy Tili Täräqqiyati.T.,1985, 40-b

“Sayläriñdä yayilgän... Äyriliş vaqtında taşdän köngül keräk, taki qafilä ket-sün”. (Behbudiy “Säyahät Xatiräläri”, 55-b)⁹

Oğuz Tilläriğä xas bundäy sözlär, grammatik şakllär vâ birikmäläarning 20. yillär ädäbiy tilidä köp işlätilgäni vâ täbiyyiki, ulär birinçi bolib matbuätdä öz äksini tapgäni şuni körsätädiki, XIX. äsr axrı vâ XX. äsr başiläridä Özbek Ädäbiy Tilining täraqqiyatigä bağışlangän izlänişlär, bu dövrdä Özbek Ädäbiy Tili başqa tillär qatari Usmanli Türk Tilidän häm köp mikdardä söz özläştiriş hisabigä bayidi.

Özbek Tili Türkiy Tillär ailäsigä mänsubligi säbäbli Türk Tili bilän ildizi bir. Şu muna säbät bilän başqa beganä çet tillärdän körä özimizning müştäräk bağlärgä egä bolgän Türk Tiligä köp müracäät qiliş täbiyy vâ şu bilän birgä cür’atli hadisä edi. Cür’ätlidegänimiz şuki, bu dövrdä Rus Tili bütün Türkistan ölkäsidä hakim til väzifäsini ötar edi. Bundäy şaraitdä ädäbiy tilimizni yat sözlärdän tazäläş, uni Türkanä täläffuzimizgä yönältirişnig özi qandäy qıyınçılıq bilän keçgänligini täsavvur qiliş qıyın emäs. Bu yoldä millätpärvär ziyalilärimizning matbuätdä mä’naviy-ma’rifiy täläblär bilän çıqışläriyu, til münasäbät bilän Oğuz gruppäsining bir tärmağı bolgän Türk Tilidän anä tilimizgä özläşgän sözlär, grammatik şakllär vâ birikmä halidägi sözlärni äcrätib körsätib, ulärgä birmunçä izah berişgä urindik. Quyidä özlämälärning cädväli keltirilgän (**46. Betgä qarang**). Cädväldä Türkçä sözlärdän taşqarı 20. Yillär matbuati sahifäläridä ävväl Usmanli Türk Tiligä özläşib, keyin u arqalı ädäbiy tilimizgä kirib kelgän bir qançä Äräbiy vâ Farsiy sözlärni häm uçrätämiz: Nomra (**numara**), asansur (**asansör**) vâ başq.

“Nomra” (raqam) sözi Rus Tilidän Türk Tiligä özläşgän bolib, uşbu dövr matbuat tilidä tez-tez uçräydi. “Asansur” sözi Türk Tilidän özläşib, Özbek täläffuzigä masläştirib qollänilgän. Bu söz 20. Yillär tilidä “lift, eskalator” mä’nasini bergän. Hazir häm Türk Tiligä xuddi şu mä’nalärdä işlätilädi.

9 Behbudiy, Säyahät Xatiräläri *Aynä* jurnalı, 1914, 34. san.

ÄrÄb vÄ Fars TillÄridÄn özlÄşgÄn vÄ Türk Tili arqali matbuatgÄ kirib kelgÄn bir qaÄçÄ sözlÄrni hÄm şulÄr qataridÄ körsÄtib ötiş mümkin:Matbaa (**matbuat**), mÄharÄbÄ(**kürÄş**), daxı(**yÄnä**), daxıl(**tegişli**), sÄrvÄt(**mal-dünya**), iftiraq(**niza**), zillÄt(**tübanlik**), röya(**tüş**), sÄnÄd(**hüccÄt**), sÄbah(**ertÄlÄb**), kÄnar(**Qırğaq**), silah(**qural**), zÄ'f(**acizlik**), müdahälÄ(**ÄrÄläşiş**), mağara(**ğar**), mäsrÄf(**sÄrf-hÄrÄcÄt**), säfil(**qaşşaq**), säfalÄt(**qaşşaqlik**), rical(**ÄrbÄb**)vÄ şu kÄbilÄr.

BulÄrdÄn taşqarı Türk TilidÄ –dÄ, ilÄ, lÄ baėlavçilÄri barki, ulÄr Özbek ÄdÄbiy TilidÄ hÄm köp işlÄtilÄdi:

“MÄktÄblÄringiz-dÄ biraz tÄraqıydÄ”

(Behbudiy “SÄyahÄt XatrÄlÄri”, 80-b.);

“... yaş ilÄ toldi...” (Ä. Ävlaniy).

20. yıllÄr matbuat tilining xarakterli xususiyÄtlÄridÄn biri k cÄrÄngsiz ündaşining Oğuz TillÄrigÄ xas g cÄrÄngli ündaşi köriñişidÄ ifadÄlänişidir:

“Tiligram... mänä şu... bir qadar üstünlük xabÄrini getirdi” (İştirakiyün, 10. 02. 1920).

Oğuz TiligÄ xas “getirdi”(getirdi) ötgÄn zÄman fe’li Özbek ÄdÄbiy TilidÄgi “keltirdi” fe’lini ifadÄläydi. Bu fe’l Türk TilidÄ “getirmek” fe’lidÄn alingÄn bolib, ungÄ ötgÄn zÄman qoşimçÄsi –di qoşilişi bilÄn fe’lining bolib ötgÄn hadisÄni bildiruvçı köriñişi hasıl qılınÄdi. AradÄgi Äsasiy farq şundÄki, Türk TilidÄgi “getir”ning özi buyruq(emir) fe’li bolib, şu halÄtning özidÄ özÄkdir, Ämma Özbek TildÄgi “keltir” fe’li undÄn farqli rävişdÄ fe’lining arttirmÄ dÄrÄcÄsi hisablÄnÄdi. ŞundÄy qilib, uşbu dÄvr matbuati tilidÄ Oğuz TiligÄ xas fonetik özgÄrişlÄrni hÄm uçrÄtişimiz mümkin ekÄn:e>a(sen-sÄn), m>b(men-bÄn), k>g(keltirdi-getirdi), t>d(tüşünmaq-düşünmaq)

Malumki, –ÄcÄk affiksi Oğuz TiligÄ xas eng közgÄ täşlÄnib turuvçı vÄ kelÄcÄk zÄman mä’nasini taşuvçı affiksidir. Türk TilidÄ uning –ÄcÄk, –ecek köriñişlÄri mävcud bolib, ulÄr sözdÄgi görecek, alacak, verecek, yazacak. Özbek TilidÄ uşbu affiks mä’nasini beruvçı qoşimçÄlÄr mävcud bolsädÄ, tädqıq qilÄyatgÄn dÄvr tilidÄ uning TürkçÄ variantlÄri keng qollÄnilgÄn.

“Bäynälmiläl inqılab häräkätigä tüşülürğä nalimäylär ekän, bu tiläk və ifadäni xalq özi äytäcäkdir”

(İştirakiyün, 10. 02. 1920);

“... hämmä hükümät mäs’äläläridä iş Türk Tilidä yürütüläcäk” (“Fergänä”, 7. 06. 1921, No 8).

Yuqarıdägi misaldä -cäk affiksi bir vaqtning özidä işanç, tähdid mä’nalärini ifadälägän. Şuning üçün bu söz Özbek Tiligä ögürlängändä “äytmaççidir” tärzidä emäs (çünki undä tähmin, güman mä’nalärini ifadälägän bolädi), bälki “äytişi muqarrär, älbättä äytilädi” tärzidä qollanılişi maqsadgä muvafıqdır. Zera “älbättä, muqarrär” sözläri-maççı affiksi zimmäsidadägi väzifäni tölä ifadäläb berä alädi.

Egälik mä’nasini ifadälävçi I. şaxs birlik və köplik affiksi Türk Tilidä -im (im) körişişigä egä (benim, bizim). Uşbu affiksni 20. yillär matbuati sahifäläridägi sözlärdä qollängänini körişimiz häm mümkün:

“Menim, özüm üçün unça qıymät bolmağan barlığım uning üçün hämmä närsädän qımmät emäsmi?” (Çolpan)¹⁰

Şair Özbek Ädäbiy Tilidägi “men” kişilik almaşining egälikni ifadälävçi grammatik körsätkiçi sıfatidä bütünläy Oğuz Tiligä xas bolğan -im affiksidadän faydälänädi.

“Bizim täläbälär häm bu käbi cämiyätlär tüzmaq şaräfinä nail bolışini tört köz ilä kütüb, täläbälär aräläriğä täşviq və targıb edä başladım. Və täläbälär esä yoq xabärdin çoq şadlanıb “bu cämiyätlär taraqıqı və talemizä säbäb bolsä keräk” deb can və dil ilä qarşiläb... bu cämiyätning icadinä çalışmaqda edilär”

(B. Äziziy “İstıbdad Sämäräsi”)¹¹

“Men” və “biz” kişilik almaşlärigä qaratqıç kelişigining eski Özbek Tilidägi käbi -im formasining bu dävır tili üçün xas bolğan xususiyätlärdän biridir. Bu af-

10 Çolpan, Yol Esdälikläri, “Fergänä”, 28.03.1924, No:158.

11 Äziziy B.İstıbdad Sämäräsi, “Turan”, 3.06.1917

fiks Özbek Tilining Oğuz guruhi şeväläriğä xas bolib, 20. yıllär ädäbiy tilidä cüdä köp uçräydi : “Bizim baxtiqara ümidimiz” (Ä. Ävlaniy), “Äfsus, bizim dağlädi, yandürdi bu matläb...” (Ä. Ävlaniy), “Mänim yazğanlarım köb edi...” (İştirakiyün, 1917).

Şu orındä –ğan affiksığä häm toxtalib ötämiz, çünki –ğan affiksi hazirgi Türk Tilidä mävcud bolmäsä häm Oğuz Tillärining bä’zi şeväläridä, äynıqsä, Xaräzm şeväläridä yaxşı saqlänib qalgän vä hazirgäçä –ğan şäklidä täläffuz qılınadı.

Mä’lumki, uşbu affiks uzaq tarıxğä egä vä u ortä äsr Türkiy Tilidä cüdä fäal qollänilgän vä дәvr ötişi bilän klassik körinişini yoqatib (bütünläy emäs) Türk Tilidä –än(-yan)!, -en(-yen), yä’ni –yän, Özbek Ädäbi Tilidä esä -gän(-kän, -qan) sıfätdeş qoşımçäläri şäkligä kelib qalgän. Bu özgäriş cäräyanidän çetdä qalgän xaräzm şeväsi häligäçä bu affiksni qollab kelädi(barğan, alğan vä başq.) Türk Tilidägi –yan sıfätdeş häm keng qollänilädi.

20. yıllär matbuat tiligä müracaat qılädigän bolcäk, uşbu affiks –ğan körinişidän taşqarı -än, yän şäklidä häm işlätilgän:

“Märhäm istäyän, haq söyläyän”.

Türk Tilidä fäal qollängän “hazirlämaq” (hazirlamak) fe’li Özbek Tilidä bir-munçä çeklängän bolib, işlätiliş dairäsi tar, çünki bu sözning ornini basädigän “täyyarlänmaq” fe’li mävcud:

“Yänä müällim vä müällimä haziläyduğan muntäzäm Rusçä, Äräbçä mäktäbläri bolub, bu mäktäblär Rus Sahib häyretläriñing mäsarifi vä ehsani ilä tärbiyä qilinur”

(Behbudiy “Säyahät Hatiräläri”, 127-128-b).

Uşbu misaldägi –ğan affiksi hazirgi ädäbiy tilimizdä –di ötgän zäman affiksi sıfätidä mävcud bolgän vä tarıxan klassik –dür şäklidä işlätilgän ötgän zäman affiksidän keyin kelib, sıfätdeş formasini hasil qılğan.

Endi quyıdägi misalgä e’tibarimizni qaratäylik:

“Şu çaqqaçä gazeta betläridä yazılmaqda bolgän sözlärning käbi Türk Tilining baylığın änglätuvğünä bolup andın başqa yaqqa ötilmädi” (Elbek)¹²

12 İştirakiyün. Til.1920, No:60.

Oşa dövrdä tez-tez uçräydiğan “yazılmaqda bolğan” vâ şü käbi birikmäler hazirgi Özbek Tilidä başqaça grammatik körsätkiçler iştirakidä “yazılayatğan” tärzidä ifadälänädi. Bu birikmä häräkätning hazir häm bəcäriläyatğanigä, dävam etäyatğanigä işarä tärzidä –maq vâ ğan affikslärini algän.

“Änglämaq(anlamaq) fe’li esä Özbek Tilidägi käbi Türk Tilidä häm birar närsäning farqığa bariş, tüşünış mä’nalärini bildirädi. Türk Tilidä tam mä’nadä bu sözlärning tölä mä’nasini özidä ifadälägän söz yoq vâ şuning üçün häm ikkälä mänani ifadäläşgä “änglämaq” fe’li işlätälädi. Özbek Tilidä esä “tüşünmaq” fe’lidän faydälänilädi.

“Heç sezmäsdän, külä-külä turär-dä,

Yanär bütün barlığım... Negä böylä “ (Fiträt).¹³

“Böylä” Oğuz Tiligä xas saf Türkiy söz bolib, Özbek Ädäbiy Tilidä “bundäy” halät rävişini ifadäläydi. Äslidä 20. yillär ädäbiy tilidä “bu” körsätış almaşı kelışik vâ başqa affikslär bilän türlägändä b tavuşı m äylänib, “muni, muning, mundän, mundä” şakligä kirädi:¹⁴

“... Muning ilä-dä köngli savumäs, axır oğrılık, adäm öldürüş käbi cinayät-lärgä kirışür...”¹⁵

Başlangıç b ündaşining m gä äylänişi tarixiy än’änäning dävari bolib, XI äsr Türkiy yazmä yadgarlikläridä häm uçräydi. Yuqaridägi misalimizdä “bundäy” halät rävişi gäpdä birikmä tärzidä soraq almaşini ifadäläyapti: “Negä bundäy?”

Türk Tilidä “böylä” (**böyle**) sözi ikki xıl mä’nadä kelädi:

1. Sifät ornidä; 2. Halät rävişi ornidä. Böyle hämdä şöyle vâ öyle sözläri at söz turkumidän aldın sifät bolib kelädi: Böyle şeyler-bundäy närsälär, böyle yaptım –bundäy qıldım. Misalimizdä “böylä” sözi soraq almaşı bilän birikib qalgän.

¹³ Fiträt.Çin Seviş. Taşkent, 1996, 30-b.

¹⁴ Palivanov E.D. Kratkaya grammatika Özbekskogo yazıka. Çast 1, Taşkent, 1976, c.78.

¹⁵ İçkilikning zäräri, Aynä, 1914, No:36.

Türk Tilidägi “etmaq” (**etmek**) sözi bə’zi grammatik şakllärni alsä (**kelişik, zäman və şu kabilär**), ulär tärkibidägi –t ündaşı –d gä äylänädi. Buni oşä dävr Özbek matbuatidä köp ucrätişimiz mümkin. Uşbu yardımçı fe’l atgä qoşilib birikmä halidä kelädi. Özbek Tilidä esä bu yardımçı fe’l qandäy grammatik kör-sätkiç almäsın, uning özäk tärkibi özgärmäydi:

“Här kim çalışsă millät için xalq tē’n edär” (Ä. Ävlaniy)

“Arzan, murdar yerlärni tärçih edär” (Behbudiy);

“Dağlärä xıram edär ğazalä” (S. Äcziy);

“Kävsärni edüb säfalä bekar...” (S. Äcziy);

Türk Tilidägi “çoq” (**çoq**) sözi müstaqıl rävişdä azlik-köplikni bildiruvçı räviş turkumigä kiritilädi hämdä mikdar və dərəcəni bildirädi. “Çoq” sözi Türk Tilidä ikki xıl mä’nadä işlätilişi mümkin: a) Ägär u atlärdän aldın kelsä, predmetning mikdari və sanını körsätädi hämdäsifät väzifäsini bəcärädi: Çok insanları gördüm –köp insanlärni kördim ;b) Ägär uşbu söz fe’lgä bağlänib kelsä, u haldä u räviş väzifäsini bəcärädi: Seni çok bekledim – seni köp (**cüdä**)kütüm.

20. yıllärdä işlätilgän çok sözigä e’tibar qıläylik:

“Çoq ümr ver här ikkisinä, xuda (Ä. Ävlaniy);

“Bundän digär ändä çoq mädaris” (S. Äcziy). ”

Türk Tilidä “çalışmak” (**çalışmak**) fe’li “işlämaq, hărăkät qılmaq” mä’nalärini bildirädi. Bu fe’l misalidä “edi” yardımçı fe’li bilän –maqdä hazırğı zäman dävam fe’li affiksi arqalı birikmä tärzidä kelgän.

Türk Tilidä –miş grammatik şakli uzaq tarixiy ötmışgä egä bolib, hazırğı Özbek Ädäbiy Tilidä çegärälängän dairädä qollänilsä –dä, Türk Tilidä eng fäal affiks sifätidä mävcud. Uşbu affiks xabär mä’nasını ifadäläb, Türk Tilidägi bildir-mä kipleri (xabär imqoşçäläri) güruhigä kirädi və ötgän zäman fe’lining näfa-qat saddä körinişini, bälki hikayä, rivayät və şart körinişlärini häm ifadäläb kelädi:

Gelmişim – keluvdim;

Gelmiştim – kelgän edim;

Gelmişmişim – kelgänmikänmän;

Gelmişsem – kelgän bolsäm.

Misalimizdä – miş affiksi III. şaxsdä qollänilgän bolib, Özbek Tilidägi –gän sıfätdaş affiksining ornidä kelgän və hazirgi zämandä häm dävam qılāyatgän iş-häräkät mä'nasini ifadäläyapti:

Yavrupadä şuning zärärlärini türli tillärdä yazub hisabsiz kitablär vücudgä keltürmişlär

(İçkilikning zärärläri. “Aynä”, No 36, 1914);

Bir tün beqazan ittifaqı,

Keçmiş edim uymaqa yataqı

Qaçmiş edi közläriydän uyqu,

Ya kimsämi äylämişdi cadu.

Yulduzlärni saymaq erdi karim,

Yoq uymaqa äldä ixtiyarim.

(S. Äcziy “Mir’ati İbrät”, 96-b)

Keçmiş edim – ötgän edim;

Qaçmiş edi – qaçgän edi;

Äylämişdi cadu – cadu äylägän edi.

Özbek Ädäbiy Tilidä –miş affiksi çegärälängän haldä qollänilädi dedik, çünki ulär fäqat tolıqsız fe'llärni yäsäşdä işlätülädi. Özbek Tilidägi emiş tolıqsız fe'li daima birar söz bilän bağlänib, oşä predmet haqidä, uning belgisi, iş-häräkätни bəcärgänligi toğrisidä xabär berädi:

Muqaddäs dinimizning bu zäman qalmış fäqat nami

(Ä. Ävlaniy “Mä’rifätpärvär ğaniylär qulağmä”);

Yatib ğaflät kənarində bälalärgä düçar olmuş

(Ä. Ävlaniy “tääccüblük hallär);

Täyinlänmiş saat (İştirakiyün, 10. 02. 1920);

İşlänmiş ağaçi sändäli ud (S. Äcziy “Mir’ati İbrät, 96-b).

Biz körib çıqaytgän дәvr matbuat tilidä -yür (-yor) hazirgi zäman affiksi häm iste'maldä bolgän vä fe'l söz turkumigä aid sözlärgä qoşilib kelgän. Uşbu -yor affiksi zäman vä şaxs-san vä soraq mä'nasidägi affikslär bilän türlänädi. (okuyordu, yazıyoruz, alırım, görüyor mu?)

Şuning-çün heç yergä yetmüyor ümmä tning äncami...

(Ä. Ävlaniy "Mä'rifätpärvär ganiylär qulağmä);

... Beçarä fäyläsüf äsla bir şäy änglämiyor edi

(Behbudiy "Aq yelpağičli çinli xatun");

... Neçün bizim qaläm ählidin bir säda-dä çıqmıyor vä bir cämiyät-dä qururmıyor. Lazım emäsmi ?

Nä için lazım bolmäsun ?!

(Fiträt "Qaläm sädasi. "Hürriyät" No 36, 5. 09. 1917);

Nä deb söz tingläyor...

(Ä. Ävlaniy "Türkistan ählidän cävab");

Süküt içindä şu qan-canä äylüyor yılan,

Färraşi xabä çekilmäkdä xalq bepayan

(Ä. Ävlaniy "Röya");

Ahu färyadu fiğani incittadur özini,

Bilmüyor, dünyagä qılmaqdän quruq gavğa nädür

(Ä. Ävlaniy "Cahil nä bilür").

-Yor (yor) affiksining yänä bir hususiyäti şundäki, bu affiks Türk Tilidä sin-garmanizm xadisäsigä tabe bolmägän affiksdır. U faqat bittä şakldäginä qollänilädi. Özakdägi ünlilär qalin bolsın ya nicä bolsın, bu affiks faqat şaklidä qoşilädi: Okuyor, bilmiyor, seviyor.

20. yıllär matbuati tilidä Türk Tilidän özläşgän başqa grammatik şakllär bilän bir qatardä -dıqçä (dıkça) affiksini häm uçrätışimiz mümkin:

Bugün yığläb oturmuşdim, sen kelding,

Bir şairning bir "sözi"ni sözläding.

Men u sözning ruhingdä oqudim.

Oquduqçä u izdän

Özim üçün köp ümidlär toqudim.

Ümidsizçä yaşäy almäm, netäyin,...

(Fiträt “Şair”, 31b).

Uşbu qoşimçä Türk Tilidä rävişdaş yäsavçi affiks hisablänib, özidän keyin-
gi häräkätning säbäbini, näticäsini bildiräd: Güldükçe güller açılır, ağladıkça in-
cülir saçılır. Ägär külsä (külgänidä), güllär açilädi, (ägär) yığläsä(yığlägändä), in-
cülär saçilädi. Şair qızning közläridägi mä'nani oqır ekän, özi üçün köp ümidlär
toqıydi, yä'ni şair oşä mä'nani oqıgäçginä nimälärdir ümid qılä başläydi. -dıqça
rävişdaş yäsavçi affiks Özbek Tilidä -gäç. - käç. -qaç kabi päyt mä'nasidägi rä-
vişdaşlärni yäsavçi affiks hisablänädi:

U taşqarıgä çıqqaç, qaytib kirdim.

Türk Tiligä xas yänä -dik affiksi häm matbuatdä uçrüb turädi. Uşbu affiks-
ning väzifäsi äncä müräkkäb bolib, u bir qançä mä'nalärni änglätädi. U rävişdaş
väzifäsini bəcäriş bilän bir qatardä gäpdä yayıq egä, sıfatdaş kabi väzifälärdä
hämmä kelä alädi: Bu kitabın çok ilginç olduđu söyleniyor – Bu kitabni cüdä qızı-
qarlı deyişädi;

Kaybettiğim anahtarını bulamadığımdan çok üzüldüm

-Yoqatgän kälitimni heç tapä almägänimdän xafä boldim;

Siz geldiğinizde söylerseniz veya Orhan geldiğinde anlatır

-Siz kelgänimdä äytärsiz yaki Orxan kelgänidä tüşüntirär.

Biz körib çıqayatgän dävr tilidä –dik affiksining mä'lum grammatik şakl alib
toldiruvçi väzifäsidä häm kelgänini körämiz:

Var olduğumu(barlığımı) täsävvur etdim

(S. Äcziy “Mir’ati İbrät”, 97b).

Bu yerdä -dik affiksi egälik affiksidadän keyin tüşüm kelişigi affiksi -ni qo-
şimçäsini aliş hisabigä grammatik özgärişgä uçrägän vä özigä “nimäni?” sorağı-
ni aluvçi toldiruvçi väzifäsidä kelgän.

Uşbu affiksining sıfātdaş bolib kelgān körinişini quyıdāgi misaldā körışimiz mümkin:

İştā, ey millät, eşit, bu sözlärim sengä xıtab,

Yazdıgım bu sätrlär här qaysi göya bir kitab.

(Ä. Ävlaniy “İstıqbaldän arzulärim”).

Misalimizdä -dik affiksi yaz fe’ligä qoşilib, özigä -im igälik affiksini biriktirgān haldä fe’ldän sıfātdaş yäsägān.

Yazdıgım bu sätrlär birikmäsi Özbek Ädäbiy Tilidä -bu yazgān sätrlärim tärzidägi gāp qurılışigä egä.

20. yıllär ädäbiy tilidä sözlär, grammatik şakllär, birikmäler bilän birgälikdä böylä (bundäy), öylä (undäy), şöylä (mundäy) käbi Türk Tiligä xas köməkçilärni häm uçrätışimiz mümkin. Ulär Türk Tilidä edatlar nami bilän yürütülädi vä gāpdä atgä, sıfātgä, fe’lgä bağlänib kelädi. Bu köməkçilər öz haliçä müstaqıl bir mä’na änglätä almäydilär:

Böyle insan, şöyle bir kız, evi öyle güzel gibi...

Uşbu köməkçilər 20. yıllär ädäbiy tilidägi gāplär tärkibidä kelişigä e’tibar qılälilik:

Heç sezmäsdän külä-külä turär-dä,

Yanär bütün barlıgım... Negä böylä?!

(Fiträt “Negä böylä?!”, 30b).¹⁶

Misaldä böylä köməkçisi soraq almaşı bilän birikib, negä bundäy? mä’nasini ifadäläb kelgān.

Bizni (ng) İslam dini mäydän öylä qılmişkim, häzär,

Tazä bir xum suvni iflas äylägäy tamsä şärab

(Ä. Ävlaniy “Mäyxanälär yapıluvçi münasäbätidä”)

¹⁶ Fiträt A.Çin Seviş, G.Gulam Namidägi Ädäbiyat vä Sän’ät Näsriyati, Taşkent, 1996.

Uşbu mätnä öylä köməkçisi fe'lgä bağlanib, "hazar qılış"ning dărəcəsinı belgiläşgä yardım beryaptı.

Şöyläki, erini şagirdläridin bir cävan (yaş yigit) tä'ziyätgä keldi.

(Bexbudiy "Aq Yelpağıçli Çinli Xatun", 52b.)

Şöylä köməkçisi bu yerdä gäp başidä kelib, Özbek Tilidä kiriş sözi väzifäsini bəcəryaptı, çünki şöylä köməkçisi -ki affiksini artırgän, mä'nasi özgärib, gäpdä täräddüdläniş, naanqlık mä'nasini ifadäläyaptı.

Bu ziynätü suvrät ilä mäsrur,

Kafi bizä böylä şäkl mărğub

(S. Äcziy "Mir'ati İbrät", 103b)

Uşbu misaldägi kafi sözi Özbek Tilidä yetärlı, kifayä mä'nalarını änglätädi. Böylä köməkçisi esä at bilän bağlanib uni anıqläb kelyaptı.

Dävr tiligä xas kelişik qoşımçälärdägi közgä täşlänädigän yänä bir xususiyät, biz ävvälraq äytib ötgän cönäliş kelişigi affiksläri -ä (-nä) lärdän taşqarı yänä -yä (-ya) körinişidä häm işlätılışidir. Uşbu şäkl Türk Tilidägi cönäliş affiksi (yönelme halı) -e! -a ning ikkinçi variantı bolib, ünli bilän tügägän sözlärgäginä qoşılädi, -e! -a variantläri esä ündäş bilän tügägän sözlärgäginä qoşılädi: Masaya, görmeye, eve, sımfa vb.

20. yıllär ädäbiy tilidä uşbu kelişikning işlätılışigä e'tibar qıläylik:

Tiri qazaya bizläri nişanä qılding sän

(Ä. Ävlaniy "Türkistan Tufrağınä xıtab)

Türk Tilidä kaza sözi at turkumigä mänsüb bolib, uning Özbek Tilidägi mä'nasini "hälakät", "äväriyä" demäkdir. Bu orındä at sıfät bilän bağlängän.

Kävsärni(ng) edüb säfalä bekar

Gäp şişäyä bensäning edär ar

(S. Äcziy "Mir'ati İbrät", 98b.)

Bu orındä -yä cönäliş kelişigi affiksi tärkibidä kelib, fe'lgä bağlängän:

Şişäyä benzäsäng -şişägä oxşäysän.

Şuni äytiş kârâkki, 20. yıllâr matbuati tilidä uşbu affiksining bir qançâ türләri -ä, -nä, -ğa, gä, -qa, -kâ lârhäm işlätilgän.

Yuqarıdä biz Türk Tiligä xas birikmälarıning дәvr matbbuatidä qandäy işlätilgänini körgän edik. Quyıdägi misaldä Özbek Tilidä häm mävcud bolgän sözlärning Türk Tilidä birikmä halidä uçraşını körämiz:

İçkilikning zärärläri nihayätdä köpdürki, ulärni bir-ikki mäqalädä imkan-dän xaricdür. Yavrupadä şuning zärärlärini türli tillärdä yazub hisabsiz kitablär vücutgä keltürmişlär... (İçkilikning zärärläri “Ayinä”, No 36, 1914).

Bilämizki, Özbek Tilidä imkan vä xaric sözläri älahidä mävcud, ämma bu sözlär faqat imkandän taşqarı tärzidä kelişi mümkin. Xaric sözi esä “çät elä mä’nasini ifadäläydi. Türk Tilidä hariç sözi mävcud bolib, u özi älahidä birär mä’nani ifadälämäydi, u faqat birikmä şäklidä kelgänidäginä mä’nagä egä. Bu söz “taşqarı” mä’nasidä kelgän bolib, “imkandän taşqarı, imkansız” demäk.

Uşbu birikmä birar vaqea-hadisäning bęcäriliši imkansız ekänligini, bęcärib bolmäsligini bildirädi. Hariç sözi Özbek Ädäbiy Tilidägi inkar mä’nasi affiksläri (be, -siz) vä sözlärining (yoq) ornini basä alädi: beimkan, imkansız, imkani yoq...

Yergä indi mäläklär... (Ä. Ävlaniy “Mävlüdi Näbäviyä”)

İnmaq (inmek) sözi Türk Tilidä “Tüşmaq” mä’nasini ifadäläydi. Bu orındä fe’l ötgän zäman -di afiksining algäni haldä häm özidän aldingi sözgä, häm özidän keyingi sözgä bağlänyapti:

Yergä indi, indi mäläklär.

Cümläni öz qanun –qaidäsigä binaen qursaқ, mäläklär yergä indi tärzidä bolädi vä bundä häm fe’l här ikkälä söz-at vä orın rävişi bilän älahidä bağlänä alädi.

Haq köndärdi dünyaya eng şanlı päyğambärni...

(Ä. Ävlaniy “Mävlüdi Näbäviyä”)

Köndärdi (gönderdi) sözi Türk Tilidägi fe’lining ötgän zäman köriñşidir. Bu orındä u özidän aldingi atgä vä orın rävişigä bağlängän, Özbek Tilidägi yu-

bardi fe'ligä toğrı kelädi. Uşbu fe'l misalimizdä gäp başidä kelib, kesim väzifäsini bəcərgän.

Adavät beslämäkdä bir-birinä dam öldük biz,

Kirib şäytan sözinä puxta erkän, xam öldük biz.

(**Ä. Ävlaniy “Ahvali Alämdän Bir Nämünä”**)¹⁷

Türk Tilidän kirib kelgän beslämək (beslemek) sözi Özbek Tilidä bir qaçça mä'nalärni ifadäläydi. Bu sözning öz mä'nasi “baqmaq”, yä'ni “adavät saqlamaq” mä'nasidä kelgän.

Uşbu дәvr ädäbiy tilidä Özbek Tilidägi I. şaxs köplik, yä'ni şaxs-san affiksi -miz ni ifadälavçı saf Türkçä grammatik şäkl -uz (-uz) dän häm faydälänilgän:

Açub дәsti tämänna közläruz barani rahmätdän,

Açub mäktäb bizim-çün särf etibsiz malu-särvätdän

(**Ä. Ävlaniy**)

Uşbu şaxs-san affiksi Türk Tilidä törttä şäklidä mävcud bolib, özakdägi ünli-ning yumşaq yaki qattıqlığı, yä'ni qalınligigä qarab axırıgä qoşilib kelädi: /-uz, -üz, -iz, -iz/

Görürüz, gösteririz, alırız, içëriz. –Körämiz, körsätämiz, alämiz, içämiz.

20. yıllär ädäbiyati vä matbuatidä iste'maldä bolgän yänä bir grammatik şäkl -mäz şäklidä, häm Özbekçä -mäz şäklidä işlätilgän:

Bilmmäz bälädä ähli qadrin ani (S. Äcziy “Mir'ati İbrät”, 98b);

Ül quruq tar edi çıqalmmäz edi...

(**Ä. Ävlaniy “Tülki ilä cerkä” –Krilovdän Tärçimä**);

Lü xanım salihä bir xatun emişki, ähdini päymal etmäk istämmäz...

(**Behbudiy “Aq yelpağıçli çinli xatun” 52b.**);

Bizim baxtiqara ümidimizning şäm'i yanmäzmi?

Fäläk käcräv bizä cäbru cäfasidän otanmäzmi?

Mäarif bangini qaçqırsä häm ümmät uyanmäzmi?

¹⁷ Ävlaniy Ä. Tälängän Äsärler. 2. cildli 1.cild-Taşkent, Altın Meras,1998.

(Ä. Ävlanıy “Mäarifpärvär Ganiylär Qulağınä”).

Endi bu affiksining Özbek Tilidägi -mäs şaklidä işlätilgänigä e'tibar qılâylik:

... Muning ilädä köngli savumäs, axır oğrılık,

Adäm öldürüş käbi cinayätlärgä kirişür toğrıdan -toğrı qoşilib kelädi vä mänfiy (**olumsuzluk**) mä'nadägi fe'llärni hasil qılädi. Şäkl här ikkalä körinişdä -häm Türkçä, häm Özbekçä şakllärdä işlätilgän. Bu affiks Türk Tilidä di. Uşbu grammatik şäkl bolmäslikni, bəcärlimäslikni ifadä etädi(yazmaz-yazmädi)...¹⁸

Demäk 20. yıllär matbuat tilidä uşbu grammatik şäkl här ikkalä körinişdä -häm Özbekçä şakllärdä işlätilgän. Bu affiks Türk Tilidä fe'lining özäk vä negizlärigä toğrıdan -toğrı qoşilib kelädi vä mänfiy (**olumsuz**) mä'nälärni hasil qılädi. Uşbu grammatik şäkl bolmäslikni, bəcärlimäslikni ifadä etädi (**yazmaz** -yazmäydi).

20. Yıllär Özbek Vaqtlı Matbuatidä Türkçä Qoşmä Sözlär Vä Ulärning İşlätilişi

Uşbu дәvr matbuati tilidä Türkçä vä söz vä grammatik şakllärgä nisbätän käm, här qaläy özläşgän vä qollänilgän Türkçä bir qançä qoşmä sözlärning häm işlätilgänini köriş mümkin.

Hazirgi Özbek Ädäbiy Tilidä häm xuddi Türk Tilidä bolgänidek, bu qoşmä sözlär ikki qısmdän ibarät bolib, köpçiligi etmaq yardımçı fe'lidän yäsälgän:

İmdad etmaq -yardäm qılmaq, ikram etmaq-mehman qılmaq, savğa qılmaq, sävq etmaq-dä'vät etmaq, rica etmaq-iltimas qılmaq, här käs-här kim...

Türk Tilidä uşbu qoşmä sözlär (här käs dän taşqarı) birläşik (birleşik), yä'ni qoşmä fe'l hisablänädi. Bu türdägi qoşmä fe'llär Türk Tilidä bittä at unsuri vä yardımçı fe'ldän tärkib tapädi. Bundän taşqarı, Türk Tilidä bir qaç (birkaç) yä'ni qoşmä sözi Özbek Tilidä mikdar rävişini bildirädi vä bir neçä, bir qançä mä'na-

¹⁸ İçkilikning zärärläri. *Ayinä*, No 36, 1914.

lärini änglätädi. Uşbu qoşmä söz Türk Tilidä belgisiz zamirlär, yä'ni almaş turkumigä kiritilädi. Quyidägi misallärni körüb çıqaylik:

Keräk, aqıl ersäng, dünyagä xırsingim qoymä,

Qolingdän kelgäniçä ilm ärbabinä imdad et!

(Ä. Ävlaniy)

Türkçä imdad etmäk (imdad etmek) qoşmä sözi Özbek Tilidä yardäm qılmaq mä'nasini änglätädi.

Bizni ikram etdilär (Behbudiy "Säyahät Xatiräläri", 66b.)

İkram etmäk (**ikram etmek**) äslidä Özbek Tilidä izzät, hürmät mä'nälärini ifadäläsä-dä, bu Türkçä qoşmä söz Türk Tilidä mehman qılmaq, tühfä qılmaq mä'nälärigä egä.

Doqtur, üy, nomrä vä qarä üy, xulasä, här şäy mävcuddir.

(Behbudiy "Säyahät Xatiräläri", 57b)¹⁹

Türk Tilidä här şäy (herşey) här närsä mä'nasini ifadäläydi. Özbek Ädäbiy Tilidä här närsä birikmäsi belgiläş almaşi tärkibigä kirädi. Bu almaş şaxs, närsä-predmetläрни äcrätib, tä'kidläb, äniqläb körsätädi:

Xantaxtada här närsä bar edi.

Türk Tilidä här sözi predmet mikdari vä sanini bildirib keluvçi sifätlärlär qatarigä kiritilädi:

Her yer, her gün, her güzel

Bu sifätlärlär predmetlärlärning umumiy ifadä qılınışini bildirädi. Ämma här şäy qoşmä söz sifätidä belirläme zamirläri, yä'ni belgiläş almaşläri tärkibigä kirädi.

Äl çekmäk erur däha fündändän

Bu hibsi näticäi cünündän

(S. Äcziy "Mir'ati İbrät", 100b)

¹⁹ Behbudiy, Qara Dengiz. *Aynä*, No 38, 1914, 902-905b.

Äl çekmək (el çekmek) qoşmä sözi Özbek Tilidä “qol tartmaq”, “qol siltämaq” mä’nalärini bildirädi. Uşbu qoşmä söz hărăkät namini ifadäläb kelgän –maq affiksini (Özbek Tilidä –ş! – iş hărăkät nami affiksigä toğrı kelädi) alib, “qol silkiş” mä’nasidä fe’lining hărăkät namini ifadäläb kelgän.

Çekmək fe’lining ikkinçi mä’nasini köräylik:

Äğärçi baxti qarayäm, ki heç ğam çekmäm

(**Ä. Ävlaniy**).

Yuqarıdägi misalimizdä “qol tartmaq” mä’nasidä kelgän sözimiz bu misaldä “ğam tartış” mä’nasidä kelgän.

Sävq etiş ilmä bizni bütün ğayrating seni(ng) (**Ä. Ävlaniy**)

Sävq etmaq (**sevketmek**) Türk Tilidä “ündämaq”, “dä’vät qılmaq” mä’nalärini ifadäläşdä qollänilädi. Bu Özbek Tilidä “Sening bütün ğayrating bizni ilmägä ündädi (**çarlädi, dä’vät etdi**)” tärzidä işlätilädi:

Bir vächi bala täklif vä täşviqlär, vä’dä vä dualär bizgä yä’nä quvvät vä ümid berib işğa sävq etdi (Bexbudiy “Bäyani Hal”, 159b).²⁰

Türk Tilidän kirib kelgän rica etmaq (**rica etmek**) qoşmä sözi “iltimas qılmaq” tärzidä Özbek Tilidä keng qollänilädi:

Uşbu tärtibatimizni... täshih rica etmaqni münasib körüldi (Behbudiy “Kitabi müntähäbi coğrafiyai umumiy” 185b)

At vä yardımçi fe’lining bağlänişidä täşkil tapgän bu qoşmä sözni “iltimas qılış münasib körüldi” tärzidä ifadäläş mümkin

Härkäs özini näfsi üçün där-bädär yürüb,

*Esdän çıqardi mahşäru yadu qıyamätिंग (**Ä. Ävlaniy**)*

Här käs (herkes) qoşmä sözi Özbek Tilidä här kim, här kişi tärzidä mävcud bolib, belgiläş almaşi hisablänädi vä belgiläş, umumläştiriş käbi mä’nalärni bildirib kelädi.

Bungä yuqarıdä toxtalib ötgän edik. Bu qoşmä söz Türk Tilidä häm belgiläş

²⁰ Behbudiy *Ayinä* No 2, 1913, 2-4b.

almaşı tärkibigä kiritilädi və deb ätälädi.

Äma bu qadari barki bä'zi hacilär dävlätlik bolsälär häm, tä'blik, iflas, mäcaniy təkä və yainki nihayät ärzan, murdar yerläрни tärçih etärlär

(Behbudiy “Säyahät Xaträläri”, 90b)²¹

Uşbu qoşmä söz “äfzäl körmaq” mä'nasidä bolib, at və yardımçı fe'ning qoşilmäsüdän hasil bolgän:

Tercih etmek-tercih ederler –afzal körädilär.

Bu qoşmä söz Türk Tilidä birläşik fiiller, yä'ni qoşmä fe'l tärkibigä kiritilädi.

Şäbpäräk qanati käbi mütävälli häräkätlänib turmiş yelpağıçgä här zäman dönüb eng çuqur və müyähayyiranä bir fikr ilä baqıb beçarä fäyläsüf äsla bir şäy änglämayor edi

(Behbudiy “Aq Yelpağıçli Çinli Xatun“, 51b)

Här zäman (**her zaman**) qoşmä sözi Özbek Tilidä bolgänidek, Türk Tilidä häm mävcud. Uşbu birikmä belgiläş almaşı və atdän täşkil tapgän bolib, birgälikdä vaqtıni, yä'ni päyt rävişini ifadäläydi. Här zäman dönüb- här zämandä bir qayrilib qarab –söz birikmäsi dönmek (äylämaq, qayrilmaq, qaytmaq) fe'lli vasitäsüdä gäpdägi başqa sözlär bilän bağlängän.

²¹ Behbudiy. *Ayinä* No 45, 1914,1077-1081b.